

1917 Yılında Hicaz Cephesi: Arap İsyanının Yayılması ve Medine'nin Tahliyesi Programı

Yüksel Nizamoğlu*

Öz

Osmanlı Devleti 1917 yılında, Şerif Hüseyin isyanının yayılması için çeşitli tedbirler almıştır. Arap kabilelerini para, altın ve işe temini yoluyla kendi yanına çekmeye, işe problemleri nedeniyle Medine'deki kuvvetlerin bir kısmını tahliye ederek sayılarını azaltmaya ve demiryolunu her zaman açık tutmaya çalışmıştır. Şerif Hüseyin ve oğulları ise İngilizlerin de yardımlarıyla kabileleri isyana dâhil etmeyi ve demiryoluna saldırılar düzenleyerek Medine'nin Şam'la bağlantısını kesmeyi amaçlamışlardır. İsyanlılar aynı yıl içinde önce El-Vech'i, daha sonra da Akabe'yi ele geçirmeyi başararak Osmanlı kuvvetleri karşısında stratejik ve psikolojik bir üstünlük sağlamışlardır. Cemal Paşa ve Fahreddin Paşa'nın bütün gayretlerine rağmen isyan; yayılma eğilimine girmiş, hatta Suriye'ye de ulaşmıştır. 1917 yılında Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki en büyük başarısı Medine'yi elinde tutması ve sürekli devam eden saldırılara rağmen demiryolunu açık tutmayı başarması olmuştur. Bu çalışmada ATASE Arşivi ve Başbakanlık Arşivi'ndeki belgeler başta olmak üzere değişik kaynaklardan hareketle Hicaz cephesinde 1917 yılında meydana gelen gelişmeler değerlendirilmiş; özellikle Medine'nin tahliye planı ve bu planın uygulanamama nedenlerinin açığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Araplar, Osmanlı Devleti, Şerif Hüseyin, Cemal Paşa, Medine, demiryolu, tahliye

* Yrd. Doç. Dr., Fatih Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü – Ankara / Türkiye
ynizamoglu@fatih.edu.tr

Giriş

Şerif Hüseyin ve oğullarının ayaklanması 1916 yılı Haziran ayı başlarında başladı. Hüseyin, Arap yarımadasındaki diğer aşiretlerin de desteğini almak için isyan etme gerekçelerini bir beyanname ile açıkladı (Kürkçüoğlu 1982: 113-120, Cemal Paşa 1996: 275-276, Kıcıman 1971: 55-59, Erden 1949: 59-61). Şerif Hüseyin Hicaz'ın idaresinin babadan oğula geçmek suretiyle kendisine ait olduğunu, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin idareyi kendisine bırakmasını istedi. İstanbul ise bir karşı hamle yaparak Hüseyin'in yerine Şerif Ali Haydar'ı Hicaz Emiri tayin etti. Bundan sonra asiler önce Mekke'yi işgal ettiler. Hüseyin, isyanı bütün Arap Yarımadası'na yaymak amacıyla harekete geçti. Asiler, Cidde'yi kara ve denizden kuşattılar. Yedi gün devam eden kuşatma sonunda Cidde asilerin eline geçti. Taif, Hicaz vali ve kumandanı Galip Paşa tarafından Haziran ayından Eylül ayına kadar savunulduysa da işesinin bitmesiyle teslim olmak zorunda kaldı. Medine, Hüseyin'in oğlu Faysal tarafından kuşatıldı. Şehir iki taburlu muhafız alayı ve yardıma gelen bir alay tarafından başarıyla savunuldu (Stoddard 1993: 119, Emin 1334: 55-56, BDHTH 1978: 174-182, Kandemir 1974: 441-451, Abdullah 2006: 102-116).

Medine'nin savunulmasında elde edilen başarı Medine ve çevredeki Urban için çok etkili oldu. Bu başarı isyanın kısa zamanda genişlemesini engellediği gibi, İngilizlerin isyanı bütün Arabistan'a yayma planları da başarısızlığa uğradı. Osmanlı Hükümeti Şerif Hüseyin isyanına temkinli yaklaşmış, isyanla ilgili haberler basında bir ay sonra yer almaya başlamıştır. İlk aşamada İstanbul'un Şerif Hüseyin'in İngilizlerle olan ittifakının boyutlarını tam olarak bilmediği ve isyanı çok genişlemeden bastırmayı planladığı anlaşılmaktadır (Kayalı 1998: 221, BDHTH 1978: 184-212, Yağcıoğlu 1992: 16). Babiâli, isyanı genel bir Arap ayaklanması şeklinde algılamamış, Hüseyin'in liderliğinde, İngiltere'nin kendi menfaati için altın ve ikmal desteğiyle çıkan yerel bir isyan olarak görmüştür. Burada ilginç hususlardan birisi de Hüseyin'in kendisini bütün Arapların kralı olarak gösterme gayretine karşılık müttefiki İngiltere'nin bile sadece "Hicaz Kralı" olarak tanımasıdır. Şerif Hüseyin 28 Ekim 1916'da Mescid-i Haram'da yapılan biat töreniyle "kral" ilan edildiğinde İngiliz ve Fransız temsilcilerinin tepkisiyle karşılaşmıştı. Hüseyin'in krallığını ilk tanıyan Rusya olmuş, daha sonra İngiltere ve Fransa da durumu kabullenmişlerdi (Abdullah 2006: 122-124). İngiltere ve Fransa'nın bu tavırları, sömürgelerindeki Müslüman halkın tepkilerinden çekinmeleriyle açıklanabilir. Aynı dönemde Mısırlı aydınlar Şerif Hüseyin isyanını Osmanlı Devleti'nin itibarını sarsmaya yönelik bir blöf olarak değerlendirmekte ve Hüseyin'i İngiliz kuklası olmakla suçlayıp küçümsemekteydiler. Bir başka görüşe göre, isyan Arap

Yarımadası'nda devam eden kargaşanın yeni bir aşamasıydı ve Almanya Avrupa'da savaşı kazanınca Osmanlılar da kaybettikleri yerleri geri alacaklardı (Stoddard 1993: 120, Kürkçüoğlu 1982: 127). Mısır Hidivi Hüseyin Kâmil, Hüseyin'e destek vermek amacıyla Arabistan'a asker göndermek istemiş, ancak hem İngilizlerin, hem de Mısır'daki muhaliflerin tepkisiyle karşılaşmıştı (BOA, HR. SYS, 2316/6, 17.7.1916). Bu sırada Araplar arasında başka bir isyan hareketi görülmemişti. İsyana Mekke, Taif, Cidde gibi şehirlerin halkı katılmamış, Hüseyin'in kuvvetlerini, bedeviler yani Urban ve başındaki şeyhler oluşturmuştu (Kandemir 1974: 39-40). Şerif Hüseyin isyanına dini bir karakter vermemeye çalışmış, İngilizlerin Almanlarla savaşmasını örnek göstererek, "mademki Hıristiyan Hıristiyan'la savaşıyor, pekâlâ Müslüman da Müslüman'la savaşabilir" tezini işlemiştir (Mehmet Zeki 2001: 100-101, Lawrence 1991: 138).

Şerif Hüseyin isyan nedenlerini açıkladığı beyannamelerde; Padişah-Halife'yi doğrudan hedef almamış, sürekli olarak İttihatçı Hükümeti eleştirerek isyanını meşru göstermeye çalışmıştır. Bu beyannamelerin İngilizlerin onayından sonra dağıtıldığını, hatta birçok yerde İngilizlerin uçaklarıyla dağıttıklarını düşündüğümüzde gerekçelerin de İngilizlerin düşünceleri doğrultusunda hazırlandığını ileri sürmek yanlış olmaz. Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah, Eşref Kuşçubaşı'na "Biz Hükümete (devlete) değil, İttihat ve Terakki'ye karşı isyan ettik" diyordu (Kuşçubaşı 1997: 79).¹ Şerif Hüseyin Padişaha karşı düşmanca tavırlar sergilemediği gibi, isyan sırasında "Halifelik" konusunu gündeme almamış, bu konuda sadece Hüseyin'in yayın organı olan el-Kible gazetesinde birkaç yazı yayınlanmıştır (Çiçek 2007: 79). 27 Şubat 1917 tarihinde bile Şerif Hüseyin'in huzurunda Osmanlı padişahına dua edilmekte (Kuşçubaşı 1997: 128), Hüseyin'in adı dualarda, "Mekke Emiri ve Arap Ülkelerinin Kralı" olarak geçmekteydi (Kürkçüoğlu 1982: 140). Hüseyin'e göre; İttihatçılar yeni savaşlardan çıkmış, askeri ve ekonomik birçok sorunla uğraşan ülkeyi gereksiz bir savaşa sokmuşlardır. Savaşta ciddi başarısızlıklar yaşanmış, birçok yer işgale uğramıştır. Bu yenilgilerin sebebi Enver, Cemal ve Talat Paşalardır. Hüseyin'e göre "mütegallibe" İttihatçılar, İngiltere ve Fransa'nın dostluğunu bırakarak yanlış bir yola girmişlerdir. Hüseyin yine muhtemelen İngilizlerin yönlendirmesiyle İttihatçıların Rum ve Ermenilere karşı cinayetler işlediklerini, hatta Arapları tehcir etmek suretiyle Osmanlı düzenini bozduklarını belirtmektedir. Hüseyin, Osmanlı hanedan ailesinin de kendisine destek verdiğini ileri sürmektedir. Hüseyin beyannamesinde Cemal Paşa'nın Şam'daki bazı uygulamalarından ve Abdullah Cevdet'in İttihat dergisindeki yazılarından hareketle İttihatçıların dine karşı lakayt tavırları-

nı da isyan gerekçeleri arasında saymaktaydı (BOA, HR. SYS, 2316/12, 9 Eylül 1916, Cemal Paşa 1996: 275-276).

Hükümetin amacı Şerif Hüseyin isyanının mahalli olarak kalması ve daha fazla genişlemesiydi. Bunun için birçok tedbir alınması gerekiyordu. Osmanlı Devleti isyanı İngilizlerin kutsal yerleri ele geçirdiği şeklinde yansıtmakta ve böylece başta Hint Müslümanlar olmak üzere sömürgele-
rindeki Müslümanları, İngilizlere karşı kıskırtmaktaydı. İngilizler bu propa-
gandalar karşısında Hindistan'dan Hicaz'a gönderdikleri askerleri geri
çekmeye karar vermişler ve Hicaz'daki hareketin Araplar tarafından yürü-
tülmesini planlamışlardı. Silah ve cephane desteği ise devam edecekti (Ab-
dullah 2006: 119-120, 134-135). İngilizler böylece Müslümanlar tarafın-
dan kutsal sayılan beldelere Hıristiyan asker göndermeyecek ve Müslü-
manların tepkisini azaltmış olacaktı.

4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Şerif Hüseyin isyanıyla birlikte Medi-
ne'ye takviye olarak 42. , 130. alayları ve muhafız alayını gönderdi. Medi-
ne Muhafız Komutanı Fahreddin Paşa Urbana karşı taarruza geçerek bazı
başarılar kazandı. Bundan sonra 1916 senesi küçük çatışmalar şeklinde
geçti. Bu dönemde Mekke'nin bir taarruz harekâtı ile kurtarılması günde-
me geldiyse de kuvvetlerin yetersizliğinden dolayı taarruz yapılamadı. Asi-
ler yılın geri kalan kısmında hem sayı olarak, hem de makineli tüfek ve top
yönüyle kuvvetlenmeye çalıştılar. 1917 Ocak ayında İngilizler El-Vech'i
bombardıman ederek sahile Mısır ve Sudan askerlerini çıkardılar. Sahili
korumakla görevli akıncı alayı Emir Faysal kuvvetlerinin yanına geçtiği
gibi, gönüllü kuvvetler arasında bulunan Urban da asilere meyletmeye
başladı. El-Vech bundan sonra asilerin bir üssü haline geldi. Bu aşamada
Osmanlı kuvvetleri demiryolunu korumaya yönelerek, Mekke üzerine
yapılacak taarruzdan vazgeçtiler (Emin 1334: 56-57, Kandemir 1974:
112-113, Mehmet Zeki 2001: 115, Lawrence 1991: 248-250). Enver Paşa
savaş sonunda denizyoluyla Cidde üzerinden Mekke'nin geri alınmasının
daha kolay olacağını düşünüyordu (Kandemir 1974: 54-55, Pomian-
kowiski 1990: 245). Mekke'nin geri alınmasını savaş sonuna bırakan Os-
manlı yöneticileri; yeni emir tayin etmek, Arap aşiretlerinin desteğini al-
maya çalışmak, demiryolunu ve Medine'yi elde tutmak gibi yollara başvu-
rarak isyanın mahalli bir şekilde kalmasını amaçladılar.

Başlangıçta Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanı olan Fahreddin Paşa 27
Mart 1917'de Medine Muhafızlığı vekilliğine de tayin edildi (BOA, DH.
ŞFR, 74/248, 27 Mart 1333, BOA, DH. ŞFR, 74/295, 1 Nisan 1333,
BEO, 4461/334561, 1 Nisan 1333). Şerif Hüseyin'in "ası" olmasıyla Ayan
Meclisi'nin birinci reis vekili Şerif Ali Haydar, Mekke-i Mükerrerme Emiri

tayin edildi. Ali Haydar dađıttıđı beyannamelerle halkı Őerif Hűseyin'e karŐı tepki gűstermeye davet ediyor, Hűseyin'in İngiltere'nin kutsal yerleri ele geçirme politikasına alet olduđunu duyuruyordu (BOA, İ. DUİT, 16/79, 30/ Ő/ 1334, Kayalı 1998: 222, Kűrkuűlu 1982: 144-145). Ali Haydar'ın Mekke'ye gelmesi baŐlangıçta Urban űzerinde olumlu etkiler meydana getirmiŐ, hatta İbn-i Suud Hűseyin űzerine bir taarruza hazır olduđunu bildirmiŐti (Kandemir 1974: 58-64).

1917 yılının Őubat ayında Said Halim PaŐa'nın yerine Talat PaŐa sadrazamlık gűrevini űstlendi. İttihatçılar arasında Araplara karŐı takip edilecek politikalar konusunda farklı gűrűŐler vardı. Enver PaŐa, Said Halim PaŐa ve Talat PaŐa, Arapların federal bir yapı ile yaŐamasını savunmakta; Cemal PaŐa, Ahmet Rıza ve Hűseyin Cahit ise Arapların TűrkleŐtirilmesi gerektiđini ileri sűrmekteydi. Talat PaŐa'nın yaklaŐımı PadiŐah'ın da arzusuna uygun olarak Medine'nin műmkűn olduđu kadar elde tutulması, sadece Filistin'de ihtiyaç duyulan kuvvetin geri alınmasıydı (Kandemir 1974: 87-98, KurŐun 1992: 153, Kayalı 1998: 226).² Medine'nin tahliyesi konusundaki uygulamalara bakıldıđında bu gűrűŐn uygulamaya konulduđu anlaŐılmaktadır. Őzellikle Medine'nin kaybının Műslűmanlar arasında oluŐturacađı olumsuz tepkilerden ekinilmiŐ ve dűŐuk yođunluklu bir műcadele ile elde tutulmasına çalıŐılmıŐtır. İttihat ve Terakki Hűkűmeti'nin en bűyűk hatası Hicaz konusunda net bir politika ortaya koyamamasıdır. 1917 Mart'ında Medine'nin tahliyesine karar verilmiŐse de vazgeçilmiŐ, ancak daha sonra yeniden tahliye kararı alınmıŐtır.

1. Medine'nin Tahliyesine Karar Verilmesi

Hicaz'ın terk edilmesi dűŐuncesi Osmanlı Devleti'nin 1. Dűnya SavaŐı'na girmesiyle birlikte gűndeme gelmiŐse de 1917 yılına kadar herhangi bir adım atılmamıŐtı. Őerif Hűseyin'in isyan etmesi ve isyanın Hicaz'da yayılmaya baŐlaması, Hicaz'daki kuvvetlerin yetersizliđini ortaya koydu. Bu kuvvetlerin isyanın yayılmasını engellemek, Medine'yi korumak ve Medine-Őam demiryolunu kontrol altında tutmak gibi çok űnemli gűrevleri vardı. Tahliyenin baŐlamasıyla birlikte çevredeki kabileler ayaklanabilir ve Arap isyanı daha geniŐ bir alana yayılabilirdi. Burada dikkate alınan űnemli bir husus, dini duygulardı. Mekke'nin kaybedilmesinden sonra Hz. Peygamber'in kabrinin bulunduđu Medine'nin elde tutulması dűŐuncesi ađırlık kazandı ve bu politika savaŐın sonuna kadar devam etti. Hicaz'ın terk edilmesi, Hűkűmet aleyhinde bűyűk bir kampanyaya neden olabileceđi gibi, Arap isyanının geniŐ bir alana yayılmasına neden olabilirdi. Hicaz'daki kuvvetlerin en űnemli problemlerinden birisi de iaŐe ihtiyacıydı.

Cemal Paşa, Enver Paşa'ya 1917 yılı Ocak ayında Arap isyanının yayılma belirtileriyle birlikte burada daha fazla kuvvet bulundurmamak gerekeceğinden hareketle, bundan sonra Hicaz'a ilave kuvvet göndermeyeceğini belirtti. Enver Paşa Hicaz'da yaşanacak bir gerilemenin asilerin cesaretini daha da artıracaklarını düşünüyordu. Cemal Paşa bu yaklaşım karşısında "Medine'nin boşaltılmasını hayalinden bile geçirmediğini" bildiriyordu. Enver ve Cemal Paşalar, bu sırada Fahreddin Paşa'nın Hicaz'ı aşırı derecede önemseydiğini, savaşın genel durumunu değerlendiremediğini düşünüyorlardı. Bu nedenle Fahreddin Paşa'nın yerine başka bir komutanın atanması gündeme geldi. Fahreddin Paşa'nın değiştirilmek istenmesinde diğer bir neden de Mekke Emirliği'ne atanan Şerif Ali Haydar'ın kendisinden şikâyet etmesi oldu (Yatak 1990: 70, Kıcıman 1971: 103-106). Komutanlık için önce İsmet Bey'in (İnönü), sonra da M. Kemal Paşa'nın ismi gündeme geldi. Ancak M. Kemal Paşa sadece Medine'deki bir komutanlığı kabul etmemiş, Maan'dan itibaren bütün kuvvetlerin komutasının kendisine verilerek bağımsız bir ordu komutanı olarak görevlendirilmesini istemiş ve bu atamadan vazgeçilmiştir (Yatak 1990: 71-73, Bayur 1990: 109-112, BDHTH 1987: 327-333, Kandemir 1974: 66-74).³

Enver Paşa, 23 Şubat 1917 tarihinde Cemal Paşa'dan Hicaz'daki birliklerin Filistin cephesinde kullanılmasının uygun olup olmayacağını, böyle bir risk alınıp alınamayacağını, bu durumda Suriye'de ne gibi tepkiler olabileceğini soruyor ve böyle bir tahliyenin nasıl icra edilip, ne kadar süreceğini öğrenmek istiyordu. Cemal Paşa bir durum değerlendirmesi yapmış ve Hicaz'ın zamanında tahliye edilmesinin Filistin'i de kurtaracağına karar vermişti. Cemal Paşa Enver Paşa'ya Hicaz'da zamanın aleyhte işlediğini, sadece askeri yönden bile düşünüldüğünde Hicaz'ın tahliyesinin zorunlu olduğunu, tahliye için en az doksan güne ihtiyaç olduğunu bildiriyordu. Medine'nin tahliyesi konusu Talat ve Enver Paşa tarafından Padişah Mehmet Reşat'a ifade edilmiş ve büyük bir tepkiyle karşılanmıştı. Padişah; Medine'nin kesinlikle tahliye edilmemesini, bu karar uygulanırsa halifelik ve padişahlıktan istifa edeceğini söylemişti (Yatak 1990: 79). Bütün bunlara rağmen Hükümet bir tercih yapmak durumundaydı. Filistin cephesindeki yenilginin Suriye'nin kaybına, ardından İtilaf devletleri kuvvetlerinin Anadolu'ya kadar gelmelerine zemin hazırlayacağından endişe ediliyordu. Zaten Hükümet ve Enver Paşa, Hicaz savunmasını ikinci derecede bir cephe olarak görmekteydi.

Enver Paşa 2 Mart 1917 tarihinde 4. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği şifrede; Cemal Paşa'nın teklifi doğrultusunda Hicaz'da görev yapan birliklerin bir kısmının Filistin'de görevlendirilmeleri amacıyla geri alınmaları-

nın kararlaştırıldığını bildiriyordu. Bunun anlamı Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin merkezi durumunda olan Medine'deki bazı birliklerin tahliye edilmesi ve Arap Yarımadası'nın tamamının savunulmasından vazgeçilmesiydi. Bu emre göre 1. Kuvve-i Seferiye Şelale mevziinden alınacak ve Birü's-Sebi'ye getirilecekti (ATASE, K. 169, D. 733, F. 5, 2 Mart 1333).⁴ Burada ilginç olan, tahliye emirlerinin bir kopyasının İngilizlerin eline geçmiş olmasıydı (Lawrence 1991: 275). Böylece İngilizler ve isyancılar tahliye planının bütün ayrıntısını öğrenmiş oluyorlardı. Medine'nin tahliyesi projesinin gerçekleşmesi zordu. Cemal Paşa, bu emri aldıktan sonra Medine'nin nasıl tahliye edileceğini, kuvvetlerin nereye sevk edileceğini ayrıntılı olarak planlamış, ancak emri tebliğ etmeden önce Enver Paşa'nın fikrini almayı da ihmal etmemiştir. Hicaz'da sadece Medine ve demiryolunun korunmasına yetecek miktarda kuvvet kalacak, geri kalan birlikler Filistin cephesini takviye amacıyla geri çekilecekti. Maan'da sadece 130. Alay kalacak, 53. Fırka'nın her iki alayı da fırkasına iştirak edecekti. Cemal Paşa'nın yaptığı planın amacı, Medine ile demiryolunun korunmasıydı. 1. Şimendifer Taburu yerinde kalacak, Medine'de ise makineli tüfek bölüğü, bir piyade alayı, bir batarya topçu, bir seyyar hastane ve yarım telgraf istasyonu bırakılacaktı. Medine çevresinde şehri ve demiryolunu korumaya yönelik olarak cebel topçusu, makineli tüfek bölüğü, hecinsüvar bölüğü, telsiz telgraf istasyonu kalacaktı. Plana göre Hicaz Menzil Müfettişliği kaldırılıyor ve Medine dâhil olmak üzere bölge "Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Mıntıkası" adını alıyordu. Maan ve Akabe çevresi de "1. Kuvve-i Mürettebe Mıntıkası" oluyordu. 1. Kuvve-i Mürettebe'nin görevi demiryolu hattını korumaktı. Komutanlık görevine de Antalya ve havalisi komutanı Cemal Paşa (Mersinli) tayin edildi. Adı geçen birlikler dışındaki bütün kuvvetler tahliye edilerek Filistin cephesini takviye edeceklerdi (ATASE, K. 169, D. 733, F. 6, 6-1, 8 Mart 1333, Mehmed Emin 1334: 56-57). Cemal Paşa bu emirleri tebliğ ederken Fahreddin Paşa'ya, "Ancak, bu telgrafı alınca ağlamamanızı rica ederim. Ne yazık ki, Medine, bugün İslam vücudunun kangren olmuş bir uzvudur. Anavatanı kaybetmemek için, bu uzvu geçici olarak feda edeceğiz" diyordu. Fahreddin Paşa cevabında telgrafı ağlamaktan okuyamadığını belirtiyor, eğer henüz çok kötü bir durum yoksa Medine'de en azından yeteri kadar erzak, altın ve takviye edilmiş bir piyade alayının bırakılmasını teklif ediyordu. Bu sırada bir başka plan Şerif Hüseyin'le anlaşma zemini aramak ve gerekirse taviz vererek Hüseyin'i İngilizlere karşı harekete geçirmektir (Yatak 1990: 79, BDHTH 1978: 333-334). Fahreddin Paşa'nın ailesinin de bu sırada Medine'de bulunduğu, eşinin çeşitli yardım kuruluşlarında çalışmalar yaptığı ve orduya büyük yardımı olduğu anlaşılmaktadır. Fahreddin Paşa'nın eşine bu faaliyetlerinden dola-

yı “ikinci dereceden Őefkat nişanı” verilmesi kararlaŐtırılmıŐtı (BOA, BEO, 4462/334645, İ. DUİT, 69/10, 1 Nisan 1333).

Medine’den bazı kuvvetlerin geri alınmasına karar verildiği sırada Osmanlı Devleti tarafından Mekke Emiri olarak tanınan Şerif Ali Haydar’ın Şehir- den ayrılması kararlaştırıldı. Ali Haydar Medine’den ayrılarak “Mekke Emiri” sıfatı devam etmek kaydıyla Beyrut’a geldi (BOA, BEO, 4453/333917, 11/R/1335). Bunun anlamı Hükümetin Ali Haydar’dan ümidini kesmesi ve mücadeleyi farklı yöntemlerle devam ettirme yolunu seçmesiydi. Şerif Ali Haydar’ın Mekke Emiri unvanı Mondros Mütarekesi yapılmasından, hatta Medine’nin tesliminden sonra da devam etmiş ve bu unvan 8 Mayıs 1919’da Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından kaldırılmıştır (BOA, MV, 250/161, İ. DUİT, 16/75, 8/Ő/1337).

2. Medine’den İnsan Tahliyesi

Medine’nin tahliyesi programı sadece askeri kuvvetleri kapsamıyordu. Őehrin etrafı asiler tarafından kuŐatılmaya başlamıŐtı. Halkın iaŐe ihtiyacının karşılanması problemi ve bazı kiŐilerin asilerle iŐbirliđi yapmaları, asker nakliyatinin yanında insan sevkiyatını da gündeme getirmiŐtir. Medine’den insan tahliyesi 1916 yılında başlamıŐtı. Talat Paşa 28 Aralık 1916’da “öteden beri hükümete sadakat ve merbutiyetiyle maruf”, Medine Senusi zaviyesi Şeyhi Süleyman İlyas ve ailesinin tahliye nedenini sormaktaydı. Şerif Hüseyin, isyan gerekçelerini açıkladığı 10 Eylül 1916 tarihli beyannamesinde İttihatçılardan “Medine-i Münevvere dolaylarında El-âvâli ahalisini Arap diyarlarından alarak İslami Őeriat ve Arapların Őanına yakıŐmayacak bir Şekilde” sevk etmelerini tenkit ediyordu (BOA, DH. ŞFR, 71/100, 3/Ra/1335, HR. SYS, 2316/12, 11/Za/1334). Cemal Paşa 8 Mart 1917’de “Elzem olmayan her insan Hicaz’ın selameti için son derece tehlikeli ad olunacaktır” demekte ve ne Medine, ne de Medine ile Maan arasında “elzem olmayan” hiçbir insanın kalmamasını istemekteydi (ATASE, K. 169, D. 733, F. 6-1). Medine’den 10 Nisan 1917 tarihi itibarıyla “vesikalı ve vesikasız” 25.000 kişi tahliye edilmiş ve bunların 3.120’si Şam’a gönderilmişti. Tahminlere göre Medine’de henüz tahliye edilmeyen 9.000 nüfus bulunmaktaydı. Cemal Paşa birkaç gün sonra yeni rakamlar veriyor ve 28.200 kiŐinin Şam ve diğer yerlere nakledildiğini bildiriyordu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 7-1, 10 Nisan 1333, K. 169, D. 733, F. 8, 15 Nisan 1333).⁵ Medine’den Şerif Hüseyin taraftarı oldukları için çıkarılan kiŐiler, genellikle Anadolu’ya gönderilmiş ve gittikleri yerlerden ayrılmalara izin verilmemiŐtir. Askeri ve iaŐe nedenleriyle Medine’den ayrılanların istedikleri yerlerde ikametlerine izin verilmiş; hatta seyyid, imam ve hatiplerin iskân ve iaŐelerinin ordu tarafından karşılanması kararlaŐtırılmıştı. Bir

süre sonra da sürgünde bulunan yaşlı Medinelilerin memleketlerine dönmelerine müsaade edilmiştir (BOA, DH. EUM. 4. Şb. , 11/10. DH. ŞFR. , 79/121. DH. ŞFR, 81/55. DH. EUM. 4. Şb. , 19/54. DH. EUM. 4. Şb, 21/4). Yine de Medine'den yapılan insan tahliyesinin çok sert bir şekilde uygulanmadığı anlaşılmaktadır.

3. Medine'nin Tahliyesi Planının Uygulanması İçin Yapılan Çalışmalar

Medine'nin tahliyesi ile ilgili alınan kararın uygulanması için çalışmalar hemen başladı. Fahreddin Paşa tahliyeyi çok ayrıntılı olarak düşünmekte, cephede kaybetmediği kuvvetleri tahliye sırasında kaybetmemek için gayret etmekteydi. Fahreddin Paşa'nın hazırladığı plana göre, öncelikli olarak erzak ihtiyacının karşılanması gerekiyordu. Bunun için Medine'de kalacak kuvvetin bir senelik, demiryolunu muhafaza edecek kuvvetin altı aylık ve kuzeye çekilecek birliklerin de bütün erzak ihtiyacının öncelikle karşılanması gerekiyordu. Fahreddin Paşa'ya göre erzak sevkiyatı için şu anda elverişli bir ortam bulunmaktaydı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 6-4, 17 Mart 1333). Fahreddin Paşa erzak ihtiyacı ile ilgili olarak daha ayrıntılı çalışmalar yapacak ve erzak probleminin hızla çözülmesini isteyecektir. Hicaz demiryolunda 50 lokomotif, 180 yolcu ve 1300 yük vagonu bulunmaktaydı. Trenler, her katarda su istasyonları için sarnıç vagonları bulduğundan kısa idi. Lokomotiflerin yakacak ihtiyacı odundan karşılanıyordu (Bourgeois 1967: 47).⁶ Fahreddin Paşa iki üç günde bir gelen trenlerle şu anda sadece "zuafa" ve hastaların Şam'a sevk edildiğini, Medine'nin senelik erzakı gelmeye başladığında piyadelerin ilk kademesiyle, uzun yol yürüyüşüne dayanamayacak derecede zayıflamış olan asker ve hayvanların trenle sevk edileceklerini belirtiyordu. Fahreddin Paşa her ihtimale karşı menzil hattı kurmayı ve konak mahalleri oluşturmayı planlamıştı. Mart ayı olmasına rağmen Hicaz'da sıcakların başladığını belirten Fahreddin Paşa, askerin günlük 25 kilometreden daha fazla yürütülmesini doğru bulmamış, 323 kilometrelik El-Âlâ yolunun 19 günde kat edilmesini hesaplamıştı. Yolculuk sırasında suya ve erzaka nezaret için görevliler tayin edilmiş, ayrıca Hediye, Medayn ve Tebük'te sıcak yemek verilmesi planlanmıştı. Fahreddin Paşa'ya göre; Maan ve Tebük'te her gün 40 ton odun hazırlandığı takdirde Medine'ye günde iki tren gelebilecek ve böylece 140 ton erzak taşınması mümkün olabilecekti. Fahreddin Paşa konak mahallerinin sağlıklı bir şekilde işlemesi için suyla ilgili tedbirler almayı da planlamış; tulumbarın tamir edilmesini, kuyular inşa edilmesini, su bulunmayan yerlerde fiçlar konulmasını emretmişti. Yine konak mahalleri ve istirahat mahallerinde ihtiyacı karşılayacak miktarda erzak depolanmasını istemişti (ATASE, K. 169, D. 733, F. 6-4, 6-5). Bu dönemde bir taraftan tahliyenin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için tedbirler alınmakta, diğer taraftan

da sevkıyat başlamaktaıdı. Ancak Medine ve çevresinde bulunan askerin durumu çok iyi değildi. Birliklerin içinde önemli bir sayıya ulaşan hasta askerlerin kuzeye sevk edilmesinin pek bir yararı yoktu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 7, 10 Nisan 1333). 15 Nisan tarihi itibarıyla Hicaz Menzil Teşkilatı'ndan 885 kişi Maan'a, 58. Sıhhiye Bölüğü Amman'a, 79. Makineli Tüfek Bölüğü de Tebuk'e nakledilmişti. Cemal Paşa tahliye çalışmalarını yürütürken, Medine ve demiryolu hattı güzergâhının saldırıya uğramasından ve fazla zayıat verilmesinden endişe ediyordu. Bu nedenle de 42. , 55. ve 162. piyade alaylarının Hicaz harbi için gerekli olduğunu düşünüyordu. Cemal Paşa Enver Paşa'ya gönderdiği şifrede Hicaz'la ilgili düşüncelerini çok açık bir şekilde ifade ediyor ve " ... Düşmanın silah kuvvetiyle mahvedemeyecek derecede asgari bir kuvvetimiz bulunmalıdır. Bu asgari kuvveti ben üç alaylı bir fırka ad ederim. Şunu arz ederim ki, eğer ihtiyat-ı erzak iddihar edildikten sonra vaziyet 132. Alay'ın alınmasına müsaade ederse derhal Filistin'e nakledeceğime söz veririm..." (ATASE, K. 169, D. 733, F. 8, 8-1, 13, 15 Nisan 1333). Enver Paşa Filistin cephesine ağırlık verilmesi düşüncesiyle Hicaz'daki kuvvetleri tahliye etmekten yana bir strateji belirlerken, Cemal Paşa az bir kuvvet ayırarak Hicaz'ın savunulmaya devam edilmesini arzu ediyordu. Cemal Paşa'nın bu şekilde düşünmesinde Fahreddin Paşa'nın etkili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Fahreddin Paşa Cemal Paşa'ya kendisine yeterince altın verilirse; İbn-i Reşid'in bölgesinden erzak getirebileceğini, hatta İngilizler tarafından Urbana verilen erzakı onlardan satın alabileceğini bildiriyordu (Kandemir 1974: 77-78). Cemal Paşa sevk edilen kuvvetlerle ilgili olarak bilgiler verirken geriye kalan kuvvetlerin azlığından dert yanıyordu. Bu sırada Medine'de hazırlanan müstahkem mevkiin savunması için dört tabur (44 ve 55. Alaylar), Medine ile Hediye arasındaki şimendifer hattı için iki tabur, Hediye ile Muazzam arası için üç tabur (162. Alay), Tebuk ve Maan'da birer tabur bulundurulması planlanmıştı. Hicaz Kuvve-i Seferiyesi ve 1. Kuvve-i Mürettebesi 19.917 insan ve 3.541 hayvandan meydana gelmekteydi. Bu kuvvetlerin iaşesi için elde 35 ton erzak bulunmaktaydı. 15.000 ton erzak da Hicaz'daki Osmanlı kuvvetlerine destek veren Urban için ayrılmıştı. Medine'deki iki akıncı alayı lağvedilmiş, kuyucu bölüğü ile 130. Alay'ın nakliyatı tamamlanmıştı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 10, 10-1, 10-2, 24 Nisan 1333). Bu sırada önemli tedbirlerden birisi de Harem-i Şerif'in eşyalarının İstanbul'a nakledilmesi oldu.⁷ Cemal Paşa, demiryolu hattının korunması ve su ihtiyacının karşılanması için gerekli olan makineli tüfek bölükleri, istihkâm bölüğü ve kuyucu bölüğünü nakletmiyor, şimdilik bu kuvvetlerin lazım olduğunu, işleri bitince Filistin'e nakledeceğini bildiriyordu. Urbanın özellikle şimendifer hattına saldırılar düzenlemesi, kuvvet-

lerin kuzeye hızlı bir şekilde sevk edilmesini engellemekteydi (ATASE, K. 169, D. 733, F. 10, 10-1, 10-2, 24 Nisan 1333). Bütün plan ve çalışmalara rağmen Hicaz'da bir tahliye gerçekleşmemiş, "Bu kuvvetlerin sevkiyle Hicaz'da bir boşaltma değil, azaltma yapılmıştır" (Yatak 1990: 81). Her ne kadar bir miktar kuvvet kuzeye sevk edilmişse de bu kuvvetler Birinci Kanal Seferi'nde olduğu gibi Birinci ve İkinci Gazze Muharebeleri'ne yetişemediler.

4. Arap Aşiretlerinin Demiryolu ve Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'ne Taarruzları

Hicaz kaynakları Hicaz'daki Osmanlı kuvvetlerinin ihtiyacını karşılama noktasında yeterli değildi. Bu kuvvetlerin işesi için demiryolunun açık tutulması zorunluydu. İngilizler ve Arap isyancılar bu durumun bilincinde olarak demiryolunu çalışmaz hale getirmek istiyorlardı. Bu arada tahliyenin gündeme gelmesi ve bazı kuvvetlerin kuzeye çekilmeye başlaması, isyancı Arapların saldırılarını artırmalarına neden olmuş ve saldırılar özellikle demiryolu hattında yoğunlaşmıştır.

14 Nisan 1917'de El-Muazzam istikametinde büyük bir çatışma yaşandı. Bir Şerif komutasındaki 800 civarında mevcuda sahip olan ve içinde bir İngiliz subayı, Bağdatlı bir Yüzbaşı, Reşid Rasim adında bir subay, iki cebel, bir havan topu, iki makineli tüfek, bir hecinsüvar piyadeden meydana gelen Urban grubu saldırıya geçtiler. Amaçları hem telgraf hattını kesmek, hem de şimendifer hattını tahrip etmektir. Çatışma birkaç saat devam etmiş, Urban büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmış, Hicaz kuvvetinden de üç şehit ve beş yaralı zaiyatı meydana gelmişti. Telgraf hattı zarar görmemiş, fakat 140 kadar ray tahrip olmuştu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 9, 9-1, 18 Nisan 1333).

1. Dünya Savaşı'nın farklı cephelerinde 300.000 Arap askerinin Osmanlı ordusunda savaştığı ileri sürülmüştür (Çiçek 2007: 46, Karsh 1996: 374'den). Şerif Hüseyin isyanı sırasında Osmanlı kuvvetleri arasında Arap askerleri de var mıydı? Bu tür bilgilere bazen ulaşmak mümkün olmaktadır. 10 Mart 1917 tarihinde 7.685 kişiden meydana gelen 58. Fırka'yı oluşturan piyade taburlarının %66'sı Türk, %25'si Arap, %9'u da Kürt'tü (BDHTH 1978: 103). 16 Nisan 1918'de Medine mıntıkasında bulunan 2.914 mevcutlu altı piyade taburunun %94'ü Türk, %4'ü Arap, %2'si Kürt'tü. Yine Âlâ mıntıkasında yer alan 1.111 mevcutlu beş piyade taburunun %96'sı Türk, %3'ü Arap ve %1'i Kürt'tü (ATASE, BDH, K. 44, D. 208 A, F. 3-12).⁸ Burada şöyle bir soru akla gelebilir. Acaba Hicaz'da görevli Arap askerlerin oranı niye bu kadar azdı? Öncelikle Osmanlı Devleti savaşa girerken seferberlik ilan etmiş, ancak Hicaz, Yemen ve Asir buna

dâhil edilmemiştir. Buna karşılık Enver Paşa Şerif Hüseyin'den Hicaz'dan gönüllü kuvvet toplamasını istemiştir. Hicaz'dan gönüllü olarak orduya katılan Arap askerlerin bir kısmı da başka cephelere gönderilmiştir. Şerif Hüseyin savaşın başında bu durumu fark etmiş ve Arap gönüllülerin Kanal harekâtında görevlendirmelerini talep etmişti (Dawn 1998: 31). Hüseyin'in isyanı üzerine bölgedeki Arap askerlerin alınarak yerlerine Türk askerlerin gönderilmesi Arapların oranını azaltmıştır.

Asiler, 13 Mayıs 1917'de 2.000 kişilik bir kuvvetle El-Muazzam civarına tekrar saldırmışlar ve gönderilen kuvvete de zayıt verdirmişlerdi. Yaşanan mücadeleye rağmen Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nden ve 1. Kuvve-i Mürettebe'den kuvvet takviyesi mümkün olmamıştı. Başkomutanlık Vekâleti ise ısrarla Medine kuzeyinde demiryolu hattına karşı düzenlenen saldırılara engel olunmasını istiyor ve Medine'deki kuvvetin orada kalmak yerine demiryolunu korumak amacıyla hareket ettirilmesini emrediyordu (ATA-SE, K. 169, D. 733, F. 15-1, 15 Mayıs 1333, F. 17, 16 Mayıs 1333). Cemal Paşa Enver Paşa'nın bu isteğine Hicaz'ın son durumunu ortaya koyarak cevap veriyordu. Bu sırada Medine'de dört tabur, Medine ile Hediye arasında iki tabur, Tebük'te dört tabur, Maan ve Akabe'de dört tabur bulunmaktaydı. Bu taburlardan birisi Maan Seyyar Jandarma Taburu, diğeri de 160. Alay'dan oluşturulan ve Arap askerlerinin oluşturduğu taburdu. Medine'deki taburların ortalama mevcutları 700 civarında, diğeri ise 500 kadar askere sahipti. Medine garnizonunun tek amacı, Medine'yi savunmaktı. Hediye ile Tebük arasındaki kuvvetler ise istasyonları takviye etmek amacıyla görev yapıyordu. Hicaz'da bulunan kuvvetlerin önemli bir problemi de ihtiyat kuvvetinin olmamasıydı. Cemal Paşa Maan-Akabe arasına saldırı başlayacak olursa bu hattın savunması, biri çok yetersiz durumda olan iki tabur tarafından yapılacağından, buranın korunması konusunda endişe ediyordu. Bu endişeyi artıran diğerk faktör; hat boyundaki Urban'ın büyük kısmının asiler tarafında yer alması, az bir kısmının da "bitaraf" olmasıydı. Bu bölgede Osmanlı tarafında sadece Süleyman Refade kalmıştı. Süleyman Refade ve kabilesi diğerk kabilelerin aksine demiryolunun yapımına da destek vermişlerdi (Hülagu 2008: 125). Elvech bölgesi Urbanı şeyhi olan Refade Paşa, hep Osmanlı Devleti'nin yanında yer almış ve sahilin muhafazası ile de görevlendirilmişti. 15 Kasım 1916'da da "Mecidi Nişanı" ile taltif edilmişti (BOA, DH. İD, 194/8, 7/M/1332, BOA, İ. DUİT, 66/62, Kandemir 1974: 127-129). Süleyman Refade Paşa'nın Osmanlı Devleti tarafında yer almasına karşılık yeğeni Hamit, Hüseyin'in tarafında yer almakta ve aktif olarak Türk kuvvetlerine karşı saldırılar düzenlemekteydi (Lawrence 1991: 165). Osmanlı Devleti yerel aşiretler arasında bu şartlarda bir denge kurmaya çalışıyordu.

Cemal Paşa her istasyonun savunulması için bir miktar kuvvetin olmasını, ayrıca ihtiyat kuvvetlerinin de bulunmasını istiyordu. Ancak ne Medine’de, ne de hat boyunca ihtiyat kuvvetleri olmadığı gibi, askerın ihtiyacını karşılayacak su da yoktu. Bu garnizonların su ihtiyacı için sarnıçlar inşa edilmeye başlanmış, ancak bunlar da henüz tamamlanamamıştı. Eğer demiryolu hattı ile sağlanan bağlantı kesilecek olursa Medine’deki kuvvetler büyük bir felakete karşı karşıya kalacaklardı. Cemal Paşa’nın endişesi, Şerif Hüseyin’in kuvvetlerinin Medine ve şimendifer hattına aynı anda taarruz etmeleriydi. Böyle bir durumda isyancılarla mücadele etmek çok zor olacaktı. Nitekim Mayıs ortalarında böyle bir haber alındı. Bu habere göre Şerif Hüseyin kuvvetleri; Faysal ve Abdullah komutasında şimendifer hattına, Ali ve Zeyd’in komutanlığında da Medine’ye taarruz edeceklerdi. Medine düşecek olursa şimendifer hattını elde tutmanın bir anlamı kalmayacağı gibi, Medine’nin elde tutulması da hattın korunmasına bağlıydı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 18, 18-1, 18-2, 16 Mayıs 1333). Asilerin büyük çaplı bir taarruza hazırlandıkları haber alınmasına rağmen birliklerin bir kısmının kuzeye doğru çekilmeleri devam ediyordu. Mayıs ayı ortalarında 36 numaralı Seyyar Hastane Mevlevi Sıhhiye Bölüğü, 79. Makineli Tüfek Bölüğü, 130. Alay ve Eylül ayına kadar Medine civarında uçamayacağı anlaşılan Tayyare Müfrezesi kuzeye naklediliyordu. Maan’daki 161. Alay’ın nakli de tamamlanmıştı. Cemal Paşa erzak depolanmasının devam etmesini arzu ediyor ve günlük sarfiyattan sonra ancak 25 ton depo edildiğinden, Medine garnizonunun bir yıllık ve hat güzergâhının da en azından altı aylık erzakının stok edilmesine çalışılıyordu. Bunun için üç ay boyunca demiryolu hattının işlenmesi gerekiyordu. Bu sırada Medine’de 181 ton ekmeçlik, 24 ton yemeklik ve 36 ton yemlik erzak bulunmaktaydı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 19-12).

Kısa bir süre sonra asiler, Akabe-Maan hattını kesmek için büyük bir taarruza giriştiler. Bu sırada hattın güneyindeki kabileler tamamen isyancıların yanında yer aldılar. Asiler altın, pirinç ve buğday karşılığında civardaki Bedevileri kendi yanlarına çok rahat bir şekilde çekmekteydiler. İsyancılar hem maddi, hem de manevi yönden güçlü bir duruma gelmişlerdi. Hicaz Urbani, isyan sayesinde “daha müreffeh” bir konum elde etmekte ve isyanı kârlı bir ticaret olarak değerlendirmekteydiler. Bu sırada İngilizlerin amacı isyanı Suriye’ye de yaymaktı. Bu amaçla bir İngiliz’in Amman’daki imalat yapan fabrikaları tahrip etmek ve Havran’da propaganda yapmak için dinamit ve altınlarla Güney Suriye’ye geçtiği haber alınmıştı. Cemal Paşa bütün bu olumsuzluklara rağmen ümitsiz değildi. Arap isyanının bir yıla yaklaştığı bir sırada değerlendirme yapma ihtiyacı duymakta ve “Bu bir sene zarfında biz Medine’de bir sene evvelkine nazaran nispet kabul etmez derecede hâkim bir vaziyetteyiz. Bir sene evvel Medine surunun dışına

kimse çıkamazken, Őimdi Medine tarafında bir mevzi-i müstahkem ihzar ve birçok tesisat-ı cedide yapılmıştır” diyordu. Cemal Paşa’ya göre hattın hemen her yerinden yapılan saldırılara rağmen demiryolu iŐlemeye devam etmekteydi. Ancak bundan sonra gerekli takviyeler yapılmadığı takdirde Hicaz ihtilali geniŐleyecekti. Zaten bir yıllık su ve erzak depolanması; Sina nakliyatı, demiryolunun yetersiz kalması gibi nedenlerle gerekleŐemediđine göre, en azından mevcut durumun korunması için Hicaz’ın asker ve silah yönüyle takviye edilmesi gerekiyordu. Cemal Paşa bu tarihten itibaren yapılması gereken takviyeleri de Şöyle sıralıyordu: Hicaz cephesindeki taburların mevcudu artırılmalı, bu amaçla da Sina cephesine 10.000 kişilik ilave kuvvet gönderilmeli, 1. Kuvve-i Mürettebe mntikasını takviye için iki tabur, Medine için de bir tabur gönderilmelidir. Ayrıca 5. Ordu’dan gelecek dört tabur iyi eğitim almış ve “Türk evladlarından mürekkeb” olmalıdır. Cemal Paşa gönderilecek birliklerdeki Arapların asilere katılacakları endiŐesiyle Türk askerlerin bulunmasını istiyordu. (ATASE, K. 169, D. 733, F. 19-13, 19-14, 19-15, 19-16, 22 Mayıs 1333, F. 20, 20-1, 24 Mayıs 1333).

1917 yılı Haziran ayında Enver Paşa Filistin cephesini ziyaret ederek Cemal Paşa ile görüŐmüŐ ve ardından da Halep’te komutanlarla bir toplantı yapmıŐtı. Enver Paşa bu toplantıda Bağdat’ı geri almak amacıyla büyük bir taarruz harekatı planladığını, 7. Ordu’yu kurarak baŐına M. Kemal Paşa’yı geçirmek istediğini ve bu ordu ile 6. Ordu’yu Yıldırım Grubu adı altında toplayarak baŐına da Alman komutan Falkenhayn’ı düŐündüđünü açıklamıŐtı. 15 Temmuz 1917’de Yıldırım Ordular Grubu oluŐturulmuŐ, komutanlığına da Falkenhayn getirilmiŐtir (BDHTH 1978: 342, Pomiankowski 1990: 247-248). Cemal Paşa’nın bundan sonraki endişesi “Őimdi Bağdat’ı kurtaralım diye uđraŐırken, pek yakın bir gelecekte, Kudüs veya Şam’ı kurtarmakla uđraŐmak”tı (Cemal Paşa 1996: 190-192). Cemal Paşa bu endiŐesinde haklı olacak ve aynı yıl İngilizler Filistin’de büyük bir harekatı giriŐeceklerdir. Enver Paşa Kudüs’ kaybetmekten, hatta İtilaf kuvvetlerinin Anadolu’ya kadar gelmelerinden endişe ederken Bağdat zerine bir harekatı planlamakla büyük bir hata yapıyordu. Bu sırada Medine’nin tahliyesi gerçekleŐmediđi gibi, bir taarruz harekatı hedefleyerek cepheleri đaltmıŐ oluyordu.

Şerif Hüseyin isyanının Hicaz’a yayılmasına engel olmak isteyen Osmanlı yönetimi ve özellikle Fahreddin Paşa, Hicaz’ın önde gelen aileleriyle ittifak yapmaya çalıŐmaktaydı. Bunların başında da İbn-i Reşid ve İbn-i Suud aileleri gelmekteydi. Osmanlı Hkmeti aşiretlerin desteğinin devam etmesi için bazı aŐiretlere vergilerden muafiyet sağlıyor, bazılarına toprak

tahsis ediyor, bazılarına serbest hareket imkânı tanıyordu (Stoddard 1993: 112-113).

Bir süre sonra Arap ihtilâlinin hızlı bir şekilde yayılması Cemal Paşa'yı iyice ümitsizliğe düşürmüştür. Cemal Paşa asileri vazgeçirecek tek gücün “askeri kuvvet” olduğunu düşünmektedir. Cemal Paşa'nın içinde bulunduğu ortamı yansıtmaması bakımından şu ifadeleri dikkat çekmektedir: “İki sene evvel düşman Kal'a-yı Sultaniye'ye hücum ettiği ve 4. Ordu'da hemen hiç kuvvet kalmadığı ve Arap zabitanının, kendi fikirlerince fırtınaya tutulması ve yanması muhakkak bir gemiye bindikleri, Osmanlılıkla beraber girdab-ı inkıraza gitmemeleri için Araplığı ele almak maksadıyla ordu içinde tahrikât yaptıklarına dair raporlar aldığım zaman bile ben bedbin değil idim. Bugün vaziyet öyle değildir. Müthiş hakikati görmeye ve arz etmeye mecburum” (ATASE, K. 169, D. 733, F. 24, 24-1, 24-2, 6 Temmuz 1333).

Asilerin gittikçe güçlenmeleri etraftaki kabilelerin de saf değiştirmelerine neden oluyordu. Bundan sonra bu haberler sıradan hale gelecek ve Cemal Paşa kabile ismi belirterek isyancılara yeni katılımlar olduğunu Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirecektir. Aşiretlerin bu şekilde saf değiştirmeleri, Hicaz'da Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan yerlerin elden çıkmasıyla sonuçlanacaktır.

Cemal Paşa'nın aşiretlerin bu davranışlarına çok şaşırıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Akabe'nin kaybını Enver Paşa'ya “Maan ile Akabe arasındaki ziyade sadık Urban'ın dahi ihanet ve isyana iltihak etmesi üzerine Akabe sükût etmiştir”, şeklinde haber veriyordu. Hicaz isyanı, artık Maan'a kadar yayılmış ve Akabe'nin asilerin eline geçmesiyle dengeler iyice değişmişti. Cemal Paşa artık durumun vahametinin tamamen farkına varmış ve isyanın önünün alınmasının çok zor olduğunu anlamıştı. Cemal Paşa “Akabe'nin sükûtunun Suriye Urbanı ve Havran'da” oluşturacağı olumsuzluğu tahmin ediyor ve Enver Paşa'ya “Hicaz isyanı, Suriye'ye dâhil olmuş ve bizim aleyhimize süratle inkişaf etmektedir” diyordu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 27, 27-1, 12 Temmuz 1333, Mehmet Zeki 2001: 126-131, Kutay 1965: 276-278). Akabe'nin kaybında sadece asiler değil, İngilizler de aktif bir rol oynamışlardı. Akabe'nin düşmesi Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin Arap isyancılarla doğrudan bağlantı kurmalarını sağlamış, Medine ve demiryolu hattındaki Osmanlı kuvvetlerini de çok sıkıntıya düşürmüştür. Akabe Arap isyancılarının önemli bir üssü haline geldi. Şerif Faysal kargâhıyla buraya gelerek İngiliz komutan Allenby'nin emrinde bir ordu kumandanı gibi görev yapmaya başladı. Artık İngilizler için Hicaz ve Sina

cephesinin bağlantısı sağlanmıştı (Kandemir 1974: 139-140, Lawrence 1991: 450).

Bütün bu gelişmeler yaşanırken Medine'nin tahliyesinden vazgeçildiği kararı Hicaz'a tebliğ edilmiş, Fahreddin Paşa da hissiyatını "Uğrunda o kadar kan dökülmüş Kubbe-i Hadra'yı bırakıp gideceğimizi düşündükçe kanım donuyor, kalbim duruyordu" şeklinde ifade etmiştir (BDHTH 1978: 340).

Cemal Paşa, kabilelerin desteğini almaya çalışsa da İngilizler ve Şerif Hüseyin de boş durmuyor, hem saldırıları devam ettiriyor, hem de propaganda faaliyetlerini artırıyorlardı. İngiliz uçakları 27 Eylül 1917'de Beyrut'u bombalarken Şerif Hüseyin adına beyannameler de atmıştı. Şerif Hüseyin; İslamlığın ve Araplığın koruyucusu olduğunu, Arapları Türklerin boyunduruğundan kurtarmaya çalıştığını, kendisi Arap ve Hz. Peygamber'in neslinden olduğundan "bütün ulema ve şurefa"nın kendisine biat ettiğini ileri sürüyor ve Sina cephesindeki Arap subayları kendi kuvvetlerine davet ediyordu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 42, 28 Eylül 1333).

30 Eylül 1917'de Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı oluşturularak Cemal Paşa'nın komutanlığına verildi. Cemal Paşa'nın bir süre sonra İstanbul'a dönmesi üzerine de Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına bağlandı. Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı görevini de 4. Ordu komutanı Cemal Paşa (Mersinli) yürüttü (Görgülü 1993: 149-151, Yatak 1990: 99).⁹ Demiryolu hattı bütün olumsuzluklara rağmen savaşın sonuna kadar kontrol altında tutuldu. Böylece Medine şehrinin de savaş sonuna kadar elde tutulması mümkün oldu Bunda Osmanlı kuvvetlerinin düzenli birliklerden oluşması kadar, demiryoluna saldıran Abdullah'ın kuvvetlerinin yetersizliği etkili oldu. Abdullah'ın kuvvetleri genellikle Osmanlı ordusundan kaçarak asilere katılan Arap askerlerinden meydana geliyordu. Asilerin hat boyunca çok farklı noktalara saldırı düzenlemeleri bir noktada baskı oluşturmalarını engelliyordu.

5. Medine'nin Tahliyesi Programının Yeniden Kabul Edilmesi

1917 yılının Kasım ayına gelindiğinde Şerif Hüseyin'in isyanı iyice genişlemişti. Bu dönemde İngilizlerin hedefi önce Kudüs, sonra da Suriye üzerine yürümekti. Cemal Paşa İngilizlerin büyük bir taarruzunda Kudüs'ün elde tutulamayacağını düşünüyor ve böyle bir tehlike karşısında öncelikle Medine'nin tahliyesinin gerekeceğini, bunun da dört hafta süreceğini hesaplıyordu. İsyancılar artık Der'a-Amman şimendifer hattını tehdit ediyor, Cebel-i Dûrûz'deki imalat sanayini tahrip etmeye çalışıyorlardı. Cebel-i Dûrûz'e içlerinde İngiliz subaylarının da olduğu ve Şerif Hüseyin'in bay-

rağı ile gelen isyancı liderler, mahalli şeyhler tarafından çok iyi karşılanmışlardı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 47, 11 Kasım 1333, F. 48-2, 14 Kasım 1333). Cebel-i Dûrûz ve Havran, Suriye'nin zahire ambarı durumundaydı (Erden 1954: 245). Arap isyancıların Maan'da toplandıkları ve İngilizlerle birlikte Suriye üzerine yürüyecekleri haber alınmıştı. Bu gelişmeler üzerine Enver Paşa 16 Kasım 1917'de Suriye ve Garbi Arabistan Komutanlığı'na yeni bir emir veriyordu: "Burada görüşüldüğü tarz ve surette Medine'nin tahliyesine muvafakat ettim". Bu kararlar birlikte Medine'nin tahliyesi süreci yeniden başlıyordu. Kuzeye çekilecek birliklerin nerede toplanacakları ve tahliyenin nasıl yapılacağı daha sonra belirlenecekti (ATASE, K. 169, D. 733, F. 49, 14 Kasım 1333, F. 51, 51-2, 16 Kasım 1333). Böylece Mart ayında alınan karardan sonra bir kez daha tahliye kararı veriliyordu. Ama asıl önemli olan bu kararın uygulanmasıydı.

Medine'nin tahliyesine karar verildikten sonra sıra geride ne kadar kuvvet kalacağı ve sevk edilecek kuvvetlerin hangi yolla kuzeye çekileceklerinin belirlenmesine gelmişti. 21 Kasım 1917'de yapılan plana göre kuvvetlerin durumu şu şekilde belirlenmişti (ATASE, K. 169, D. 733, F. 54-3, 54-4).

Tablo 1: 21 Kasım 1917 tarihli plana göre Hicaz Kuvve-i Seferiyesi ve sevk edilecek kuvvetler

Kuvvetler	İnsan	Hayvan	Top	Makineli Tüfek
Medine'de Kalacak Kuvvetler	4.336	218	34	18
Şimendiferle Nakledilecek Kuvvetler	9.767	1.457	30	27
Karadan Sevk Olunacak Kuvvetler	2.030	2.030	4	8
YEKÛN	16.133	3.705	68	53

Tahliye kararının alınmasından sonra 23 Kasım 1917'de kararın ayrıntısı Fahreddin Paşa'ya bildirilmiştir. Buna göre Medine'de Fahrettin Paşa kumandasında olmak üzere bir makineli tüfek teşkilatı, üç taburlu piyade alayı, mevcut topçu kuvveti, Tayyare ve Telsiz Telgraf merkezleri kalacaktı. Bu kuvvetin dışında Harun Reşid, Halid Paşa karakolu, Yedimend Tepe, Beşiyân Tepe, Hakan Tepesi, Tayyare Tepe-Sarı Tepe-Beyazıt Tepe-İstihkâm Tepe mevkilerinde kuvvet bulundurulabileceği belirtiliyor, ancak Makineli Tüfek ve Topçu teşkilatının büyük kısmının sabit olması ve hayvan sayısının 50-100 olması isteniyordu. Medine'deki ahali ise tamamen şehir dışına çıkarılacaktı. Medine'de kalması kararlaştırılan kuvvetler ve az sayıdaki hayvan dışındaki bütün kuvvetler 58. Fırka Kumandanı Ali Necip kumandasında Amman'a nakledilecekti. Hecinsüvar ve estersüvar alayları karadan tahliye edilecek; develer, hattın tamirinde kullanılan

hayvanlar ve kara yürüyüşüne tahammül edemeyecek durumdaki zayıf hayvanlar Hicaz Kuvve-i Seferiyesi emrinde kalacaklardı. Bu emre göre Hicaz İkinci Kuvve-i Mürettebesi de tahliye edilecekti. Elbette tahliyede en önemli konulardan birisi iâşe ihtiyacının karşılanmasıydı. Bunun için de Medine’de kalan kuvvetler için günlük ihtiyaç dışında ihtiyat zahiresi depolanacak ve tahliye edilen kuvvetler için hat güzergâhında iâşe hazırlanacaktı. Tahliye Medine’den başlamak üzere mıntıka mıntıka devam edecekti. Tahliye planının uygulanabilmesi için çok ciddi miktarda iâşe stok edilmesi gerekiyordu. Bunun için günlük ihtiyaç 45 ton olarak belirlenmişti. Sevkiyatın başlamasıyla birlikte demiryolundan erzak gönderilemeyeceğinden, Medine’nin iâşe ihtiyacı için şimdiden tedbir alınması gerekiyordu. Medine için nakliyat başlayıncaya kadar günlük sarf edilmek üzere 3.200 havan, ihtiyat zahiresi olarak 1.000 havan ve nakliyat süresi için de 1.800 havan olmak üzere günlük 6.000 havan hesaplanmıştı. Bunun için çok ayrıntılı hesaplar yapılmış; 1.-33. , 34.-60. ve 61.-76. günler olmak üzere üç ayrı plan yapılarak ayrılacak iâşe miktarları belirlenmişti. Tahliye planları ayrıntılı olarak açıklanırken ilginç bir husus dikkati çekmektedir. Cemal Paşa (Mersinli) yukarıdaki planı açıkladıktan sonra “Bu emirde mevzubahis olan tahliye kelimesinin muhaberatta istimali şiddetle memnudur. Hicaz programı ifadesi kullanılacaktır” diyordu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 55-3, 55-4, 23 Kasım 1333, F. 55-5, 55-6, 24 Kasım 1333). Buradan da anlaşılacağı üzere Cemal Paşa Medine’nin tahliyesinin olumsuz propaganda vesilesi olacağını hesaplıyor ve bunun önüne geçmeye çalışıyordu. Fahreddin Paşa aslında Medine’de daha fazla kuvvet kalmasından yanaydı. Enver Paşa ise fazla kuvvet bırakıldığında ciddi bir iâşe sıkıntısı yaşanacağından kararlaştırılan miktarların yeterli olacağı kanaatindeydi (ATASE, K. 169, D. 733, F. 63-1, 17 Aralık 1917).

Osmanlı Devleti, kabile reislerini kendi yanına çekmek için değişik yollara başvuruyordu. Bazen para ve iâşe vererek, bazen de tehdit yoluyla desteklerini almaya çalışıyordu. Bu amaçla 4. Ordu, bazı kabile reislerini Şam’a davet etmiş ve günlerce ağırılarak geri dönmelerine izin vermemişti. Daha sonra ırsarlar karşısında kendilerine özel bir tren hazırlanarak yola çıktılar. Asiler, Tebük’ün güneyinde Ahdar istasyonunda 10 Aralık 1917’de bu reislerden Süleyman Refade ile Şeyh Şahab ve oğlunun bulunduğu trene saldırdılar. Süleyman Refade çatışmada vefat etti. Şeyh ve oğlu da asilerin eline esir düşüyse de yapılan hücumla kurtarıldı. Arap isyancıları Aralık ortasından itibaren sürekli olarak trenleri hedef aldılar. İçinde 11 subay, çoğunluğu hastalardan oluşan 119 asker, 2 sivil memur, 150 muhacir ve 4 Mısırlı esirin bulunduğu trene saldırarak 13’ü asker olmak üzere 28 kişiyi şehit ettiler. Saldırı sırasında 7’si asker 42 kişi yaralandı ve 18 asker hak-

kında da bilgi alınamadı (ATASE, K. 169, D. 733, F. 69, 12 Aralık 1917, F. 70, 15 Aralık 1333).

Bütün planlamalara rağmen “Medine programı” olarak isimlendirilen tahliye girişimi tam olarak uygulanamadı. Tahliye için önce işe probleminin çözülmesi ve ihtiyaç duyulan erzakın demiryolu vasıtasıyla taşınması gerekiyordu. Suriye ve Filistin’de yaşanan gerileme nedeniyle 20. Kolordu’nun takviyesi amacıyla Şam ve Der’a’dan nakliyat yapılması, Hicaz programının birinci aşaması olan erzak depolanması işinin sekteye uğramasına yol açtı. Bu durum Birü Maşi ve Celceliye’nin de mutlaka elde tutulmasına neden oluyor ve burada görevli birliklerin bulundurulması zorunlu hale geliyordu (ATASE, K. 169, D. 733, F. 71, 15 Aralık 1333). Bütün yazışma ve emirlere rağmen programın uygulanamaması ile Medine’deki birlikler özellikle 1918 başlarından itibaren çok ciddi erzak sıkıntısı yaşamışlar, bu da üç ay içinde 164 askerin firarına, hayvanların da ölmelelerine neden olmuştur (Kandemir 1974: 134-139).

Sonuç

1916 yılında Şerif Hüseyin’in isyan etmesiyle Hicaz’daki Osmanlı kuvvetleri çok zor duruma düştüler. Başlangıçta Mekke’nin kurtarılmasına yönelik planlar yapıldıysa da daha sonra bundan vazgeçilerek savaş boyunca Medine ve demiryolu hattının korunması kararlaştırıldı. Savaş ortamında Medine’de bulunan asker ve halkın işe ihtiyacının karşılanması çok zordu. Bu nedenle Medine’den asker ve insan tahliyesine karar verildi. Medine’den asker tahliyesiyle işe ihtiyacı azaltılacak, Filistin cephesi de takviye edilecekti. Bunun için 1917 Mart ayında karar alınarak ayrıntılı bir plan yapıldı. Ancak tahliye kararı alınırken bile tereddüt yaşanıyor, tahliye kelimesi yerine Medine programı ifadesinin kullanılması isteniyordu. Kuvvetlerin ihtiyacı için gerekli olan işenin sağlanmasına yönelik olarak çalışmalar yapıldı. Medine’nin önde gelenlerinden ve halktan bir kısmının Arap isyancılara destek verme ihtimalleri yüzünden şehirden tahliyelerine karar verilerek 25.000’in üzerinde insan tahliye edildi. Medine’nin tahliyesine dair Mart ayında alınan karar tam olarak uygulanamadı. Bu sırada Akabe asilerin eline geçti ve önemli bir üs olarak kullanılmaya başladı. Enver Paşa, 16 Kasım 1917’de tahliye planının yeniden yürürlüğe konulmasını istedi. Bu planla Medine’deki kuvvetler iyice azaltılacaktı. Ancak bu plan da uygulanamadığından Medine’deki kuvvetler 1918 yılında işe yönüyle çok büyük sıkıntılar yaşadılar.

Enver Paşa ve Hükümet, Hicaz’ı tali bir cephe olarak görüyor ve Almanların savaşı kazanmasıyla kaybedilen yerlerin geri alınacağını düşünüyordu. Ancak “Medine-i Münevvere”yi kaybetmeyi göze alamayan Hükümet,

demiryolu hattının açık olmasını ve sürekli olarak işlemlerini arzu ediyordu. Bu nedenlerle, hattın korunması Hicaz savunmasının en önemli esaslarından birisi oldu. İngilizler ise asi Araplarla beraber devamlı olarak demiryolu hattını hedef aldılar. Bomba ve dinamit kullanarak, bazen rayları söktürerek, bazen de ani baskınlar yaparak hattın işlemlerini engellemeye çalıştılar.

Sonuç olarak 1917 yılında Hicaz'da; aşiretlerin asilerin tarafına geçmeye başladıkları, isyanın sadece Hicaz'la sınırlı kalmayıp Suriye'ye ulaştığı bir gerçektir. Ancak birçok olumsuzluklara ve bütün zorluklara rağmen Medine ve demiryolu hattı kaybedilmemiştir. Medine ve demiryolu hattındaki savunma tedbirleri ile isyancılar 1917 yılı boyunca oyalanmış ve daha kuzeye çıkmaları geciktirilmiştir.

Açıklamalar

- ¹ Hüseyin'in oğlu Abdullah, "Bu bir içtihat muharebesidir" ifadesini kullanmıştır (Kuşçubaşı 1997: 104).
- ² Hayfa'daki Alman konsolosu Dâhiliye Nazırlığı sırasında Talat Paşa'yı "*Jön Türk hiyerarşisi içinde en fazla Arap yanlısı*" olarak değerlendiriyordu (Kayalı 1998: 227).
- ² Hayfa'daki Alman konsolosu Dâhiliye Nazırlığı sırasında Talat Paşa'yı
- ³ (BOA, YEE, 142/287, 26 Şubat 1917) Bu telgrafta Şerif Cafer Paşa M. Kemal'in Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığına tayin edildiğini yazmaktadır. bk. Ek-2.
- ⁴ Lawrence bu kararın El-Vech'in düşmesinden sonra Medine'nin kolayca kuşatılacağını anlayan Almanların isteğiyle alındığı düşüncesindedir (Mehmet Zeki 2001: 115, Lawrence 1991: 253).
- ⁵ Krs. Yatak 1990: 74-75 Cemal Paşa'nın Lübnan ve Suriye'deki tehcir uygulamaları için bk. Arslan 2005: 340-346, 361-366.
- ⁶ Bourgeois, 1918'de lokomotifler için odun bulamayan Fahreddin Paşa'nın, Medine'deki evlerin kapı ve pencerelerindeki ahşapları toplattığını ileri sürmektedir (1967: 47).
- ⁷ Kutsal emanetlerin nakli için bk. BOA, BEO, 4470/335227, 4475/335557, BDHTH 1978: 340, Yatak 1990: 85-94, Kıcıman 1971: 31-33, Kandemir 1974: 81-82.
- ⁸ Sina cephesindeki piyade kuvvetlerindeki Arap askerlerinin oranı için bk. Erickson 2009: 169.
- ⁹ Yaşanan problemler ve Cemal Paşa'nın istifası için bk. Artuç 2005: 231-239.

Kaynaklar

A. Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE): BDH, K: 169 D: 733; K: 44, D: 208¹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA): BEO, DH. EUM. 4. Şb. , DH. EUM. 7. Şube, DH. İD, DH. ŞFR, HR. SYS, İ. DUİT, MV, Y.E. E²

B. Diğer Eserler

Arslan, Emir Şekip (2005). *Bir Arap Aydınının Gözüyle Osmanlı Tarihi ve I. Dünya Savaşı Anıları*. Çev. Artuç, Nevzat (2005). Ahmed Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı. Doktora Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

Bayur, Hikmet (1990). *Atatürk Hayatı ve Eseri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

BDHTH (1978). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Hicaz, Asir, Yemen Cepheleeri ve Trablusgarp Harekâtı 1914-1918*. Ankara: Gnkur. Basımevi.

Bourgeois, Willy (1987). *Lawrence*. Çev. Nusret Kuruoğlu. İstanbul: Rektur Kitap.

Cemal Paşa (1996). *Hatırat*. Yay. Haz. Metin Martı. İstanbul: Arma Yay.

Çavuş, Remzi (2011). *Birinci Dünya Savaşı'nda Hicaz'da Osmanlı İdaresi ve Ordusu*. Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.

Çiçek, M. Talha (2007). *Şerif Hüseyin İsyanının Arap ve Türk Kimlik İnşa Süreçlerindeki Etkisinin Analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Dawn, C. Ernest (1998). *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*. Çev. Bahattin Aydın ve Taşkın Temiz. İstanbul: Yöneliş Yay.

Erden, Ali Fuat (1949). *Paris'ten Tih Sahrasına*. Ankara: Ulus Basımevi.

_____, (1954). *Suriye Hatıraları*. İstanbul: y.y.

Erickson, Edward (2009). *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*. Çev. Kerim Bağrıaçık. İstanbul: İş Bankası Yay.

¹ Yararlanılan belgelerin fihrist numaraları dipnotlarda yer almaktadır.

² Yararlanılan belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda yer almaktadır.

- Görgülü, İsmet (1993). *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)*. Ankara: TTK Yay.
- Hülagu, Metin (2008). *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*. İstanbul: Yitik Hazine Yay.
- Kandemir, Feridun (1974). *Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler Medine Müdafaası*. İstanbul: Yağmur Yay.
- Kayalı, Hasan (1998). *Jön Türkler ve Araplar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Kıcımın, Naci Kâşif (1971). *Medine Müdafaası Yahut Hicaz Bizden Nasıl Ayrıldı*. İstanbul: Sebil Yay.
- Kurşun, Zekeriya (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yay.
- Kuşçubaşı, Eşref (1997). *Hayber'de Türk Cengi*. Yay. Haz. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman. İstanbul: Arba Yay.
- Kutay, Cemal (1965). *Lavrens'e Karşı Kuşçubaşı*. İstanbul: Tarih Yay.
- Kürkçüoğlu, Ömer (1982). *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi*. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF Yay.
- Lawrence, T. E. (1991). *Bilgeliğin Yedi Direği Bir Casusun Anıları*. Kayseri: Rey Yay.
- Mehmed Emin (1334). *Harb-i Umumide Osmanlı Cebheleri Vekayii*. İstanbul: Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası.
- Mehmet Zeki (2001). *Lawrence*. İstanbul: IQ Yay.
- Meydan Selda ve Ahmet Meydan. İstanbul: Çatı Kitapları.
- Pomiankowski, Joseph (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*. Çev. Kemal Turan. İstanbul: Kayıhan Yay.
- Stoddard, Philip H. *Teşkilat-ı Mahsusa*. Çev. Tansel Demirel. İstanbul: Arba Yay.
- Yağcıoğlu, Eşref (Yay. Haz) (1992). *İttihat ve Terakki'nin Son Yılları (1916 Kongre Zabıtları)*. İstanbul: Nehir Yay.
- Yatak (Beyoğlu), Süleyman (1990). *Fahreddin Paşa ve Medine Müdafaası*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Ekler

Ek 1: Şerif Hüseyin'in 11 Zilkade 1334 tarihli beyannamesinin ilk sayfası

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
فَإِنْ تَوَلَّوْا فَتَوَلَّوْا الشُّكْرَ وَأَبْنَا مُسْلِمُونَ

لقد رأينا دُفْعاً للالتباس وسفاهاً لما عسى أن يحدث من التردد في حقيقة قيامنا ونهضتنا من أجل الجهاد بين الموضحة أساليبنا في مشورتنا الأولى أنه تردد في هذه الأسطر ليكون من لا يفاضل العالم عملاً والمسلمين همتهم زيادة الاطِّلاع على شأننا ومعنا في المتطرفة بكينا من حيث هو ملتزمين فيما أحبه المؤاد عملاً وبسطاً ولاة من الملمح إن عقلاء المسلمين وذوالبصيرة مع سائر الممالك العثمانية وسائر أقطار الدنيا غير راضين عن دُفْعِ الدولة العثمانية في الحرب الحاضرة لأسباب جوهريّة أجمع عليها من أن الدولة العثمانية قريبة عهد لتزويج من الحرب الايطالية أولاً والحرب البلقانية ثانياً وقد أصاب جيوشنا وقواتنا وكوادرنا وعمامة تكاد تتأثر من الضعف والضعف والصعاب والقضاء ما لا يخفى تأثره على تروة الدولة خاصة وتروة المملكة وأهلها عامة حتى كان الخيول لا يكاد يصلون إلى قريته أو أنه كان عهداً لم يحصل على أيديهم رفقاً وولادته وسائر أهله يته الا ويكون قد رجع إلى التجنب مرة ثانية وهكذا شأن الصانع للحال والمتطلب فالأمة التي أصيب أفرادها من هذه الكارثة لا ترى حاجز إلى بيان مصلحتها ومصير دولتها إذا دعتهم بنصر في هذه حرب جديدة لا تشبه غيرها من الحروب لكسما وإن دارت الدولة من الفرضة على ما عرفت هؤلاء الأفراد المتكوردون لخط بين تجارة وبينها وزاد على هذا امر الأسباب التي حملت عقلاء المسلمين على استنكار دخول الدولة في الحرب الحاضرة وهو سبب من على حقيقة الحاضر المظن بعد السلطنة وهناك أسباب خارجة تتعلق بالجزية التي تخارتها القوتة الاتحاديّة التي الحرب معاً ضد العريق الآخر من الدول المتشككة في الحرب خان الدولة العثمانية دولة اسديّة ويبدوها منازعة الدول التي كثيرة السويعن كما كانت السياسة التي سار عليها سلاطين آل عثمان العظام من قديم الزمان تحسين العداوة والعداوات مع الدول التي يسكن ممالكها القاطن من المسلمين والتي لا تزال صاحبة الاربعية في البحر فلما دخلت الحكومة الاتحاديّة في الحرب ضد هذه الدول تخارتها التي في كثير من الأحيان واسع التبضع لهن بعدد عن سائرنا تشكك من ذلك أهو النظر والرؤية من المسلمين المعلمين بما يكون من نتائج السياسة التي هو دُفْعاً ولقد كنته من عهد هؤلاء عننا سلّمت تلفظاً عما رأيت في هذا الحرب فاجبت بما أقضاه وأجبت النصح وهذا من اتخذه ولقد على اهدى لهذه الدولة وطمع على دولتها وصيانة بيضة الاسلام وهذا هو من ما كنا نخشاه وأنتهه الدولة التي تخشاه واصبحت حدود المملكة العثمانية اليوم في أوروبا اسوار الاساتة تقريباً وإن طلعنا جبهتنا الروس تتخطف الاوهام العثمانية في ظمهم ولا يتسوس والسوس والمخوف ولطالما انقلبت تسوق الاوهام الاسود من انباء هذه المملكة في باقية العرش بعد ان استوتت على ولاية البصرة وسطره ولاية بغداد ولما شك في ان سائر هذه الحالة ورأيت ان الحرب لا تزال قائمة على سابق وقمع الانجاب الى كبر عتاه فما استجود الطبيعة التي لا تخزج عن احد امرتها فاما ان تسلم هذا الخط الالهم من تزلزل من غرقت العالم او ان تسلمه الفالديتها انما تترك للعالم يأسه انما في هذه الحرب عليه وليس عننا اقلية في انهم يعيدوننا في نهوضنا الذي جاز في وقته تبيان محيط الملك بالبيعة الباقية من هذه الملك فاقداً عوزة بل اننا لا نتردد في مشرعية نهوضنا ووجهه علينا ولولا اننا نعلم بان بقاها وتبطين براهمة الدولة التي أصبحت العبرة في اسمي المتعليه مما يقعنا ويحفظ لنا املاكنا لا تحركنا بشئ مما نحن به ولعلنا نرحلنا كما يحملوننا ايام ولكن في اننا ذلك وقد صار من المقطوع به اننا استسلمنا لاهم سائرنا بنا اليه لانه ذلك بنا درهم الهوة الاصلح ان نسطرنا البرية الاخرى على ما رأى ومسع فهم اننا نقول هذا وتترك الحرب التي انصاف العالم اجمع ولكل لا تسليح السكونه على الحرب التي بان اسباب الوجد لمح هذه

Ek 2: M. Kemal Paşa'nın Hicaz Seferiye Komutanlığı'na tayini hakkında

شريف محمد يات هجرته
مدنيته سنه ١٣١٧ هـ ايضاً في يوم
دوقد سياتو شريف علي صبر يات هجرته
جمال يات في تويح ايديك وليفيد ايضاً ايديك يوزيك لينا وليفيد
ايديك . بوقد ان قوتك صوبك لينا ايديك يلكوه كوقر يوزو ويكر مقدر يات
اتام ايديك وليفيد بوزو . كوقد ايديك كوكوه صوبك ايديك . بوزو
ايضاً كوكوه بوقد ايديك . بوزو ايديك ايضاً كوكوه ايديك ايديك
فوقه كوكوه ايديك . بوزو ايديك ايضاً كوكوه ايديك ايديك
صبر اعظم وكون انور يات فوقه كوكوه منائر كوكوه . بوزو ايديك ايديك
معيه كوكوه ايديك وبقوه ايديك كوكوه كوكوه ايديك ايديك . بوزو
ويفيد ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك
عانه صوبه عا قنده و . بوزو ايديك ايديك ايديك ايديك
ايديك تنظيم .

شريف محمد يات هجرته
مدنيته سنه ١٣١٧ هـ ايضاً في يوم
دوقد سياتو شريف علي صبر يات هجرته
جمال يات في تويح ايديك وليفيد ايضاً ايديك يوزيك لينا وليفيد
ايديك . بوقد ان قوتك صوبك لينا ايديك يلكوه كوقر يوزو ويكر مقدر يات
اتام ايديك وليفيد بوزو . كوقد ايديك كوكوه صوبك ايديك . بوزو
ايضاً كوكوه بوقد ايديك . بوزو ايديك ايضاً كوكوه ايديك ايديك
فوقه كوكوه ايديك . بوزو ايديك ايضاً كوكوه ايديك ايديك
صبر اعظم وكون انور يات فوقه كوكوه منائر كوكوه . بوزو ايديك ايديك
معيه كوكوه ايديك وبقوه ايديك كوكوه كوكوه ايديك ايديك . بوزو
ويفيد ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك ايديك
عانه صوبه عا قنده و . بوزو ايديك ايديك ايديك ايديك
ايديك تنظيم .

Y.EE. 142/287

Y.EE.00142

Hejaz Front in 1917: The Spread of the Arab Revolt and the Evacuation Process of Medina

Yüksel Nizamoglu*

Abstract

In 1917 the Ottoman Empire took several steps to prevent the spread of the Arab Revolt initiated by Sherif Hussein. The Ottoman Empire tried to win over Arab tribes with money, gold and subsistence payment, to reduce the number of forces by evacuating some of them from Medina because of the problem of rationing, and to keep the Hejaz railroad always open. Sherif Hussein and his sons intended to drive the tribes to mutiny and join their cause with the help of the British and to cut off Medina from Damascus by carrying out attacks on the railroad. Within the same year the rebels first captured El Vech, then Akaba and gained a strategic and psychological advantage over the Ottoman forces. Despite all efforts of Cemal Pasha and Fahreddin Pasha, the revolt tended to spread and reached even Syria. In 1917 the most significant achievement of the Ottoman Empire in Hejaz was its hold on Medina and its success in keeping the railroad open despite continuous attacks. Based on several sources, and particularly the ATASE and State Archives, this paper aims to evaluate the developments that occurred in 1917 and focuses especially on the evacuation process of Medina and the reasons behind the failure of this evacuation.

Keywords

Arabs, Ottoman Empire, Sherif Hussein, Cemal Pasha, Medina, railroad, evacuation

---

* Assist. Prof. Dr., Fatih University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution – Ankara / Turkey
ynizamoglu@fatih.edu.tr

1917 :

Аннотация

1917

1917

1917

ATASE,

Ключевые Слова